

MÜSTAKİL TEKE (ANTALYA) MUTASARRIFI SABUR SAMİ BEY (DRAZ) VE FAALİYETLERİ (24 AĞUSTOS 1914-17 NİSAN 1916)

SABUR SAMİ BEY (DRAZ), THE GOVERNOR OF THE
OTTOMAN PROVINCE OF TEKE (ANTALYA), AND HIS
ACTIVITIES (24th AUGUST 1914-17th APRIL 1916)

Ahmet KISA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20.05.2020

Kabul: 22.09.2020

Article Info

Received: May 20, 2020

Accepted: September 22, 2020

Özet

Bu çalışmada, 23 Temmuz 1914'te Konya Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız mutasarrıflığa dönüştürülen Antalya livasının ilk mutasarrıfı olan Sabur Sami Bey'in görevde bulunduğu (24 Ağustos 1914-17 Nisan 1916) yıllarda yapmış olduğu çalışmalar ele alınmıştır. Sabur Bey görevde kaldığı kısa süre içerisinde; Antalya'nın yeni idari yapıya göre şekillendirilmesi, görev süresinin I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllara denk gelmesi ve bu koşullarda idare-i hususiye bütçesinin tam anlamıyla teşekkül ettirilememesi gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak buna rağmen Sabur Sami Bey Antalya'da önemli çalışmalarda bulunmuştur. Göreve başladıktan hemen sonra Antalya livasının eğitim, sağlık, tarım ve bayındırlık açısından durumunu incelemiş ve kentin bahsi geçen alanlarda büyük eksikliklerinin olduğunu görmüştür. Eğitim işlerinin yürütülebilmesi için okul inşaatlarına önem vermiş, öğrencilerin eksikliklerinin tamamlanması hususunda ahali ile birlikte büyük bir çaba içerisinde olmuştur. Sağlık kuruluşlarını yeniden tanzim etmiş, bu amaçla ihtiyaç duyulan malzemelerin tedarikini sağlamış, salgın hastalıkların önlenmesi için alınması gerekli tedbirleri süratle uygulamaya sokmuştur. Savaş yıllarında tarımda çalışan 18-45 yaş arası erkek nüfusun silah altına alınması dolayısıyla iş gücünde yaşanan kaybı aldığı tedbirlerle önlemiş, bu hususta yaşanacak bir zafiyetin ahalinin geçimi üzerinde yapacağı olumsuz etkilerin önüne geçmiştir. Yapmış olduğu çalışmalarını detaylı raporlarla İstanbul'a bildirerek gerek faaliyetleri gerekse o yıllarda Antalya'nın durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Antalya (Teke), Sabur Sami Bey, Eğitim, Sağlık, Tarım

* Öğretim Görevlisi Doktor, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ahmetkisa@akdeniz.edu.tr

Abstract

This study addressed efforts made by Sabur Sami Bey, the first governor of Antalya Province which was a district of Konya Province before it was transformed into a separate province, during his term in office (24th August 1914 - 17th April 1916). During his short term in office, Sabur Bey was confronted with challenges such as reorganizing Antalya as per the new administrative structure, being in office at a time coinciding with World War I years and failing to set up fully the private administrative budget under World War I conditions. However, Sabur Sami Bey undertook important works in Antalya in this period notwithstanding these conditions. He prioritized the construction of schools for making the education service operational. For assuring the delivery of health service, he undertook the reorganization of health facilities and the procurement of necessary health care supplies, and rapidly implemented measures essential to the elimination of epidemics. Through his precautions, he prevented the decline in the labor force which arose as the male population that was employed in agriculture and aged 18-45 years was enrolled in the army, and eliminated the negative effects of vulnerability. He provided crucial information on both his activities and the situation of Antalya in those years by presenting his works to Istanbul through detailed reports.

Key Words: Antalya (Teke), Sabur Sami Bey, Education, Health, Agriculture

Giriş

23 Temmuz 1914'te Konya Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflığa dönüştürülen Antalya'nın ilk mutasarrıfı Sabur Sami Bey'di. Dolayısıyla Sabur Sami Bey iki açıdan zor koşullarda göreve başlamış oluyordu. Zorlukların ilki henüz müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmüş Antalya'nın yeni idari yapıya göre şekillendirilmesi gerekliliği idi. İkincisi ise Sabur Bey'in görevde bulunduğu yılların, I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı olağanüstü koşulları içeriyor olmasıydı. Bu zor koşullara rağmen Sabur Bey, Antalya'da önemli icraatlarda bulundu. Eğitim, sağlık, ziraat ve bayındırlık¹ alanlarında yapmış olduğu çalışmalar takdire şayan hizmetler içeriyordu. Sabur Bey kısıtlı mali imkânlar, savaş koşullarının yarattığı iktisadi ve ticari zorluklar, idare-i hususiye bütçesinin tanziminde ortaya çıkan güçlüklerle rağmen eğitim hizmetlerinin aksamaması için çalıştı, eğitimin en temel rükününü oluşturan mekteplerin tesisine büyük önem vererek livada birçok mektep binasının inşasına nezaret etti. Ahalinin sağlık işleri ile yakından

¹ Sabur Sami Bey'in Antalya'da yol çalışmaları ile ilgili faaliyetleri tarafımızdan başka bir çalışmamızda ele alındığı için burada tekrar edilmemiştir.

ilgilendi, bu amaçla Gurebâ Hastanesi'ni faal hale getirdi ve kapasitesini arttırdı, aynı zamanda bir askeri hastane ile bir dispanserin faaliyete geçmesini temin etti. Diğer taraftan tarımsal faaliyetlerin aksamaması için büyük çaba gösterdi, tarımda çalışan nüfusun önemli bir kısmının askere alınmış olmasına rağmen gerek Amele Taburlarından temin ettiği askerlerle gerekse ahaliyi tarım yapmaya, imece usulüyle boş tarlaların ekimini sağlamaya teşvik ederek büyük ölçüde üretimde rekor düşüklüğünün önüne geçti. Üstelik görevde bulunduğu yıllarda tarım üretimini olumsuz yönde etkileyen çekirge istilası ve kuraklığa rağmen üretimi belli seviyede tutmayı başardığı gibi Antalya ve çevresinde yıllık ortalama 900 bin dönüm arazi ekilirken bu miktarı 1 milyon dönümün üzerine çıkarmayı başardı. Aynı zamanda asayişin sağlanması, savaş koşullarının yarattığı birtakım zorlukların üstesinden gelmesi için pratik ve faydalı çözümleri hayata geçirerek gaz sıkıntısının baş göstermesi, kente aydınlatmanın önemli bir soruna dönüşmesi üzerine Antalya'ya ilk defa elektriği getirdi. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı yıllarında mali zorluklar ve düşman savaş gemilerinin Antalya'yı abluka altına almaları, sık sık fiili müdahalelerde bulunmaları, idare-i hususiye bütçesinde gerek merkezden gönderilen gerekse liva dâhilinde tedarik edilen gelirlerin tam anlamıyla toplanamaması gibi nedenler Sabur Bey'in Antalya'da yapmış olduğu hizmetlerin sınırlı kalmasında etkili oldu. Buna rağmen Sabur Bey birçok alanda önemli icraatlarda bulunmuş, yaptıkları hizmetleri sık sık İstanbul'a yazarak hem çalışmalarından merkezi hükümeti haberdar etmiş hem de Antalya'nın o dönemki durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir.²

1. Hayatı

Sabur Sami (Draz) Bey 1883 yılında Kayseri'de doğdu. Babası, Kayseri Sancağı Muhasebe Müdürlüğü Varidat Kâtibi Drazzâde Sami Efendi, annesi Kadriye Hanım'dır. İlköğretimden sonra Sabur Bey yedi yıllık Kayseri İdadisi'nde orta ve lise öğrenimini tamamladı. Ardından Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmını Temmuz 1904'te bitirdi. Mezuniyetinden sonra Ankara Vilayeti Maiyet memurluğu ile devlet hizmetine girdi, 1905'te önce Kayseri Sancağı, ardından Konya Vilayeti Maiyet dairelerinde memuriyet hayatını sürdürdü. 1907'de Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Katipliği'ne, 1911'de de kısa süre Halep Vilayet Mektupçuluğu'nda görev yaptıktan sonra

² Sabur Bey İsviçre kadar güzel olduğunu düşündüğü Antalya'nın Meşrutiyet'ten beri ihmal edildiğini, liva için yapılacak harcamalarla kentin Nice Kasabası kadar ziyaretçi çekebileceğini göreve başladıktan sonra müşahede etmiş, raporlarında bu durumu İstanbul'a bildirmiştir. Bkz. Evren Dayar, *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016, s. 15-16.

aynı yıl Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Hapishaneler Umum Müdürlüğü Birinci Sınıf Mümeyyizi olarak görevlendirildi.³

Sabur Bey Hapishaneler İdaresi Mümeyyizi iken, Bedi Nuri Bey'in istifası üzerine 19 Eylül 1911'de İstanbul Vilayeti Tahrirat Müdürü olarak tayin edildi.⁴ 23 Temmuz 1914'te Antalya'nın Konya Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline getirilmesini müteakip 27 Haziran 1914'te Teke Mutasarrıfı olarak görevlendirildi ve 24 Ağustos 1914'te Antalya'ya gelerek görevine başladı.⁵

17 Nisan 1916 tarihine kadar Teke Mutasarrıfı olarak görev yapan Sabur Bey, önemli icraatlarda bulundu, yapmış olduğu çalışmaları detaylı raporlar hazırlayarak üç ayda bir Dâhiliye Nezareti'ne sundu. Ancak Antalya Mutasarrıflığı görevi çok uzun süre devam etmeyen Sabur Bey'in hakkında 1916 yılında Mülkiye Müfettişleri tarafından soruşturma başlatıldı. Soruşturma kapsamında kendisine devlet malı olan otomobili şahsına aitmiş gibi kullanmak ve belediyeye satmak; kamuya ait 4.200 lirayı usulü dışında sarf ederek devleti zarara uğratmak suçu isnat edildi.⁶ Sabur Sami Bey'in muhakemesi uzun sürmüş, sonuçta herhangi bir ceza almamışsa da 1918 yılında memuriyet hayatından çekilmiştir.⁷

1924 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılan azınlıklardan bazılarının Türkiye'ye dönmek ve eski mallarına sahip olmak için bazı kamu görevlilerine para yedirdikleri anlaşılmış, bu kapsamda yolsuzluğu

³*Kayseri Ansiklopedisi*, Cilt 2, Acar Basım, İstanbul 2010, s. 481; Cemil Cahit Sönmez, *Antalya Mutasarrıfları, Valileri (Ocak 1899-14 Temmuz 1950)*, Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2012, s. 87.

⁴BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İ. DH. (irade Dâhiliye), 1489/36, H. 26. 09. 1329 (20 Eylül 1911); BOA, BEO (Babiâli Evrak Odası Evrakı), 3939/295384, H. 27.09.1329 (21 Eylül 1911).

⁵Sabur Bey, Teke Mutasarrıfı olarak tayin edilmeden önce İstanbul Beykoz'da İbrahim Paşa Korusu ihalesini teftişle görevlendirilmiş, ancak bu görevine başlamadan tahvil-i memuriyetle Antalya'ya gönderilmiştir. Bkz. Mesut Demir, "I. Dünya Savaşı'nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey'in 1330 (1914) Teşrinievvel Raporu Işığında Antalya Şehri'nin Vaziyeti", *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, s. 198-199; BOA, DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı), 186/54, H. 20. 09. 1332 (12 Ağustos 1914).

⁶BOA, İ.DUİT (İrade Dosya Usulü), 42/24, H. 13.06.1334 (17 Nisan 1916).

⁷Sabur Sami Bey'in dosyası Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi'nde incelenmiş, Dâhiliye Nezareti'nin soruşturmaya mahal olmadığı yönünde aldığı karara uygun olarak 18 Ekim 1917'de Şura-yı Devlet'te men-i muhakeme kararını tasdik etmiştir (Bkz. BOA, ŞD. (Şura-yı Devlet Belgeleri), 1777/41, H. 19.01.1336/14 Kasım 1917). Ancak bu kararın uygulamaya geçmediği daha sonraki yıllarda da soruşturmanın devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır (Bkz. BOA., ŞD, 1777/13, H. 13.05.1338/ 3 Şubat 1920). Sabur Bey memuriyet hayatından bu soruşturma nedeniyle çekilmiş olmalıdır.

araştırmak için oluşturulan komisyonun hazırlamış olduğu raporda Kılıç Ali, Yunus Nadi, Raşit, Yahya Kemal, Ruşen Eşref ile birlikte Sabur Bey'in de adı geçmişti. Bu hadise İçişleri Bakanlığında değişikliğe gidilmesinde etkili olmuş, Ferit Bey'in yerine bakanlık görevine Recep Bey getirilmişti.⁸

Sabur Sami Bey memuriyet hayatından sonra ticarete atılmış, 1930'lu yıllarda İstanbul'un önemli zenginlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır.⁹ 1908 yılında Cevat Bey'in kızı Zeynep Server Hanım ile evlenen Sabur Bey'in biri erkek diğeri kız olmak üzere iki çocuğu vardı. 1950 yılında ticaret hayatından çekilen Sabur Bey, 6 Eylül 1958'de İstanbul'da vefat etmiş, Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰

2.Sağlık Alanında Yapmış Olduğu Çalışmalar

Sabur Bey Antalya'da göreve başladıktan hemen sonra kasabanın sağlık durumunu tetkik etmiş, merkez livanın sağlık açısından oldukça himmete muhtaç olduğunu görmüştü. 30 bin nüfusa sahip merkez kasabanın dar sokakları, içme suyu sorunu, havanın iç mahallere girmesini engelleyen surları dolayısıyla verem ve kansızlık gibi hastalıklar söz konusuydu. Polis İdaresi'nce hayatları malum ve her türlü muayeneden azade 200'den fazla alüfte (hayat kadını) kadınların frengi gibi hastalıkların yayılmasına sebep oldukları biliniyordu.¹¹ Liva merkezinin dışında yaşayan ahalinin sağlık merkezlerine ulaşması, sağlık hizmetlerinden yararlanması daha güçlü. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ile ilgili acil çalışmaların yapılması gerekiyordu.

Sabur Bey Antalya'da göreve başladığında kentin en önemli sağlık kuruluşu 2 Kasım 1901'de inşa edilmiş olan 35 yataklı Gurebâ Hastanesi idi. Bunun dışında İtalyanların 1913'te hastane olarak açmak istedikleri ancak resmi izin alamadıkları için 8 yataklı klinik olarak hizmet veren binaları

⁸ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 102-103.

⁹ Ahmet Özgür Güvenç, "Bir Halk Hikayesi Parodisi, Bağlamından Kopan Bir Kahraman: Asri Kerem", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 2019, Erzurum, s. 251.

¹⁰ Sönmez, *age*, s. 93. Sabur Bey'in ölümü üzerine Milliyet Gazetesi'nin 14.10.1958 tarihli sayısında ailesi tarafından Mevlid-i Şerif ilanında bulunulmuş, bu ilanda şu satırlara yer verilmiştir: "Babamız ve aile büyüğümüz merhum Sabur Sami Draz'ın vefatının kırkıncı gününe müsadif 15 Ekim 1958 Çarşamba günü ikindi namazını müteakip aziz ruhuna ithaf edilmek üzere memleketimizin en kıymetli ehli Kur'an ve Mevlidhanlarından Hafız Macit Sesigür, Hafız Zeki Altın, Hafız Fahrettin Sert, Fatihli Kardeşler ve Duahan Hacı Hafız Nusret Yeşilçay'ın Kadıköy Osmanağa Camii Şerifinde okuyacakları Kur'anı Kerim ve Mevlidi Şerife arzu eden akraba, dost ve din kardeşlerinin teşrifleri rica olunur." Bkz. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1958/10/14> (Erişim Tarihi: 20.04.2020).

¹¹ BOA., DH. İD. 178/47, H. 02.11.1332 (22 Eylül 1914).

vardı.¹² Mevcut haliyle sağlık hizmetleri veren binalar ihtiyacı karşılamadığı gibi İtalyanların bu alanda vermiş oldukları hizmetler halka şirin görünerek öteden beri Antalya’da ulaşmak istedikleri siyasi emellerine ulaşma amacını taşıyordu. Sabur Bey hem bu nedenle hem de sağlık alanında duyulan büyük ihtiyaç dolayısıyla işe başladı. Gurebâ Hastanesi’nin yetersiz olan kadrosu ikmal edilerek idaresi bir derece daha da iyileştirildi. Şimdiye kadar hastanede bulunmayan eczane tesis edilerek eksiklikleri satın alma ve takas yoluyla peyderpey tamamlanmaya başlandı. Ayrıca 100 lira harcama yapılarak hastanenin her türlü cerrahi alet ve edevatı satın alındı, ameliyat salonu ıslah edildi. Hastanenin hem hijyen açısından hem de gerekli aletlerin tedariki açısından ihtiyaçları tamamlandı, kapasitesi de arttırılarak 50 yataklı bir hastaneye dönüştürüldü.¹³

Yapılan bu çalışmalar sağlık hizmetlerini belli bir noktaya taşımışken bu sefer büyük bir sorunla karşılaşıldı. 1 Ekim 1915’te Fransız savaş gemileri Antalya’yı bombaladılar ve şehre atılan 48 adet mermiden 29 adeti Hilal-i Ahmer bayrağının çekili olduğu Gurebâ Hastanesi’ne isabet ederek hastanenin ağır şekilde tahrip olmasına sebebiyet verdi.¹⁴ Livanın en önemli sağlık kuruluşunun bu şekilde tahrip edilmesi sağlık hizmetlerini olumsuz yönde etkiledi. Hattızatında dâhili livada eytamhane, bimarhane, darülaceze gibi müesseseler yoktu. Gurebâ Hastanesi’nin bombalanması daha önce tesis edilmesi kararlaştırılan ve eşyası hazırlanan Frengi Pavyonu’nun inşasından vazgeçilmesine ve bu amaçla ayrılan paranın Gurebâ Hastanesi’nin tamirine tahsis edilmesine neden oldu.¹⁵

Diğer taraftan Sabur Bey 1914’te Gurebâ Hastanesi’ni teftişinde hastanenin yetersizliğini görmüş, yaralı askerlerin zor koşullar altında kaldıklarını müşahede etmişti. “Bunun üzerine tekâlif-i harbiye ile bir otele el koyup burayı askeri hastaneye dönüştürmüştü.”¹⁶ Gurebâ Hastanesi’nin bombalanması askeri hastanenin durumunu da fenalaştırmıştı. Hattızatında askeri hastane revir olarak tesis edilmiş, hastanenin bütün ihtiyaçları ahalinin yardımları ile tamamlanmaya başlanmıştı. Ağır hastalar Gurebâ Hastanesi’nde yatırılıyor, ameliyatları orada yapılıyor, 1-2 günde tedavisi mümkün olan daha hafif hastalar ise Askeri Hastane’de tedavi ediliyordu.

¹²Ozan Can Akpınar, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)”, *Antalya Kitabı Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 223-244.

¹³BOA, DH.UMVM (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı) 137/72 H. 07.06.1334 (11 Nisan 1916).

¹⁴Ali Rıza Gönüllü, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1900-1918)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21:2019, s. 101-102.

¹⁵BOA, DH.UMVM 137/72, lef 7.

¹⁶Akpınar, agm, s. 224.

Gurebâ Hastanesi'nin tahrip edilmesi hastalarında sokakta kalmasına sebep olmuş, askeri hastanenin hasta sayısı ise artmıştı. Bunun üzerine kasabada bir bina kiralanarak Gurebâ Hastanesi'nde yatan hastalar oraya nakledildi. Bu haliyle Gurebâ Hastanesi ancak kendi hastalarına yetişebilmiş, mevsimin değişmeye başlaması hastalıkları da arttırdığından durum daha da kötüleşmişti. Önceden 70 yatak ve çamaşır takımı askeri hastane için yeterli olurken hastaların birden bire 150-160'a çıkması yarısından fazlasının kendi çamaşırları ile yatırılmasına, bir yatağın iki hasta tarafından kullanılmasına sebebiyet vermişti. Ahaliden toplanan yardımlar seferber askerlerin ihtiyaçlarına yönelikti, Kolordu'nun da hastaneye verebilecek malzemesi bulunmuyordu. Bunun üzerine 80-100 adet yatak yapmak için gerekli pamuk Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer şubelerinden temin edildi. Hastaların kullanımı için gerekli entari, gömlek ve terlik gibi malzemelerin tedariki için de erkeklere yapılan müracaattan bir netice elde edilemediğinden hanımların himmet ve gayretlerine başvuruldu. Nitekim Sabur Bey İstanbul'dan gelirken mutasarrıflık odası için padişahın yağlı boya tasvirini de beraberinde getirmişti. Sabur Bey'in eşi Zeynep Server Hanım bir cuma günü Antalya hanımlarını hem tasviri hümayunu ziyaret hem de askeri hastaneye yardım için hükümet dairesine davet etti. Hükümet dairesinde toplanan kadınlar 15 gün içerisinde 1.862 parçadan ibaret en az 250 askeri giydirebilecek entari ve iç çamaşırlarını hazırlayarak idare-i hususiyeye teslim ettiler. Bu arada karyola ve yataklar da hazırlanmış, bu sayede askeri hastanenin ihtiyaçları giderilmişti.¹⁷

Sabur Bey'in 1915 yılında sağlık alanında yaptığı önemli çalışmalardan biri de Antalya'da bir dispanser tesis edilmesiydi. Bu dispanserin bölge açısından önemi büyük oldu, 1915 yılında dispansere müracaat edip muayene ve tedavi olanların sayısı 11.741'i buldu. Yine 1915 yılında Antalya'da 3 tifüs vakası görülmüştü. Hastaların 3'ü de hastalığı dışardan almış oldukları için gerekli tedbirler alındı ve yayılması engellendi. 1915 yılında Antalya'da suçüçüğü hastalığı da ortaya çıkmış 25 gün kadar etkisini sürdürmüş, 12.000 kişiye suçüçüğü tanısı konulmuşsa da iki ölümle bu salgın atlatılmıştı. Diğer taraftan salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için 100 lira verilerek Almanya'dan bir etüv makinesi alındı. Söz konusu makine Almanya'dan gönderilmiş, ancak henüz Antalya'ya ulaşmamıştı. Bu makinenin getirilmesi ile gerekli tesisatı tanzim edilecek böylelikle salgın hastalıkların yayılımının engellenmesine çalışılacaktı.¹⁸

¹⁷BOA, DH. UMVM. 148/8, lef 4, H.17.01.1334 (25 Kasım 1915)

¹⁸BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 7, 9 Mart 1916.

3.Eğitim Alanında Yaptığı Çalışmalar

Sabur Bey Antalya'ya geldikten sonra üzerinde hassasiyetle durduğu meselelerden biri de eğitim oldu. Kasabanın sağlık hizmetlerinde olduğu gibi eğitim hizmetlerinde de İtalyanların söz sahibi olmak istedikleri anlaşılıyordu. Bu durum eğitim işlerine biran evvel yerel idare tarafından el atılması gerekliliğini doğurmuştu. Nitekim Sabur Bey göreve başladıktan hemen sonra kasabada mevcut okulları gezmiş, hem okulların sayıca az ve öğretmen eksikliklerinin bulunduğunu hem de fiziki şartlarının yeterli olmadığını görmüştü.¹⁹ Nitekim 12 Eylül 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne yazmış olduğu raporunda bu duruma temas etmiş, Antalya müstakil sancağa dönüştürüldükten sonra Maarif Nezareti'nden iyi bir maaşla -2.500 kuruş-tayın kılınan müfettişin mesleğine karşı muhabbeti ve bağlılığı olmaması nedeniyle gelip işine başladıktan on gün sonra vazifesini terk ederek İzmir'e gittiğini belirtmişti. Dolayısıyla Mutasarrıf Bey Maarif Nezareti'nden işine sadık, çalışkan ve iş bilir bir müfettişin gönderilmesini rica etmişti.²⁰

I. Dünya Savaşı yılları olması ve bu nedenle imkânların oldukça kısıtlı bulunmasına rağmen Sabur Bey öncülüğünde Antalya'da eğitim alanında önemli çalışmalar yapıldı. Eğitim işlerinin icrasında temel araçlardan biri eğitimin yapılacağı fiziki koşulları oluşturmaktı. Bu nedenle eğitim hizmeti veren binaların inşası, mevcut olanlarının ise fiziki durumlarının iyileştirilmesine çalışıldı. Bu kapsamda yapılan çalışmalar şunlardı:

3.1.Antalya Zükûr (Erkek) Mektebi

İnşa edilmekte olan 6 dersaneli Erkek Mektebi binası Hükümet Konağı'nın karşısında müstakil bir arsa üzerinde bulunuyordu. Arsa 30 bin kuruşa istimlak edilmiş, 3.000 metre genişliğindeydi. Mektep binası arsanın takriben yarısını işgal ediyordu. Resmi plana tamamen sadık kalınarak inşa edilen binanın uzunluğu 40, derinliği 17, yüksekliği 11 metreydi ve kargir olarak Türk mimari usullerine göre yapılmaktaydı. Devam etmekte olan inşaatın 1916 yılı Ağustos ayında bitirilmesi planlanıyordu. Halihazırda binanın bodrum katı da dâhil edilirse üçüncü katı örtülmek üzereydi. Kerestesi ve diğer inşaat malzemeleri hazır olan binanın şimdiye kadar ilerletilememiş olması savaş koşullarında yeterli sayıda işçi bulunamamasından ileri gelmişti. Bina emaneten inşa ediliyordu ve mevcut imkânların en verimli şekilde kullanılmasına azami itina gösteriliyordu. Bina tamamlandığında Antalya önemli bir eğitim kurumuna kavuşmuş olacaktı.

¹⁹Demir, agm, s. 204.

²⁰BOA, DH. İD. 178/47, H. 02.11.1332 (22 Eylül 1914). Bilahare Sabur Bey'in bu talebi karşılanmış, Antalya'ya Maarif Nezareti'nden müdür ve müfettiş tayin edilmiştir. Bkz. Demir, agm., s. 205.

Diğer taraftan ibtida-i derecede olan asıl mektep hala kiralama yoluyla tedarik edilen başka bir bina dâhilinde eğitime devam ediyor, hepsi erkek olan 138 öğrenciye hizmet veriyordu.²¹

3.2. Spor Sahasının Oluşturulması

Antalya'da Erkek Mektebi'nin dışında öğrencilerin istifade edebileceği bir spor mahallinin teşkil edilmesine de tevessül edilmişti. Mevcut durumda Antalya'da eğitim bu işe elverişsiz binalarda icra ediliyor, öğrencilerin beden eğitimi yapabilecekleri, serbestçe hareket edecekleri alanlar bulunmuyordu. Bu durum dikkate alınarak kasabanın doğusunda devlet arazisinden yaklaşık 10.000 m² düz bir alan ayrıldı, böylelikle spor sahası için uygun bir mevki tahsis edildi. İleride etrafının parmaklıkla çevrilmesi planlanan arazi şimdilik tesviye edilmiş, uygun mahallerine 200 kadar çam, andız, çınar gibi ağaçlar dikilmişti. Spor alanı kasabadan pek uzak bulunmuyor, civarından geçip kasaba içine dâhil olan sak suyundan tamamen istifade etme imkânını da barındırıyordu. Kâfi miktarda tahsisat elde edildikçe banyo için muhtelif barakalar, koşu, idman ve istirahat alanları yapılacak, böylelikle Antalya'nın önemli bir eksikliği giderilmiş olacaktı.²²

3.3. Darümuallimin-i İbtidaiye

Antalya'da maarif açısından önemli çalışmalardan biri de Darümuallimin-i İbtidaiye'nin açılması oldu. Nitekim yeni ders programına göre hükümet dört sınıflı Darümuallimin-i İbtidaiye'nin tesisatını kararlaştırmış, tahsisatını da bütçeye eklemiştir. Hükümetçe vaz edilmiş bu düzenleme mucibince hareket edilmiş, 40 mevcuduyla İnas (Kız) Mektebi'nde 31 Ekim 1915'te Darümuallimin-i İbtidaiye eğitime başlamıştı. Esasen yarı yatılı olarak açılması planlanan okulun talebelerinin üçte ikisi taşradan geliyordu. Bu talebelerin hanlarda, ötede beride yatmaları mümkün olmadığı için halen geceli-gündüzlü okulda yatıp kalmaktaydılar ve almış oldukları aylık tahsisatlarının 10/8'i ile kendilerine mektepte yemek pişirilip verilmekteydi. Mahalli İdare ihtiyat tasarrufundan karşılanmak üzere resmi elbise, iç çamaşırı, karyolasıyla beraber yatak takımı, kundura gibi yatılı talebeye verilen eşyaları da bu öğrencilere tahsis etti. Halihazırda kullanılan bina talebe mevcuduna yeterli geliyorsa da sınıfların çeşitlenmesi

²¹BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916. İttihat ve Terakki Mektebi adıyla açılan Erkek Mektebi, Mütareke yıllarında İtalyanlarca askeri kışla olarak kullanılmıştır. Daha sonra sırasıyla İttihat ve Terakki Numune Mektebi, Gazi Erkek Mektebi adını alan okul 1923 yılında Gazi Mustafa Kemal İlkokulu olarak hizmet vermiştir. Bkz. *Antalya Kültür Envanteri*, İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, Antalya 2003, s. 177.

²²BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916.

ile yetersiz kalacağı aşıkardı. Darümuallimin-i İbtidaiye için Antalya'nın mevcut şartları içinde başka bir bina bulunamamıştı. Bunun üzerine 5 senelik maarif programına dahil edilerek üzere kasabanın kuzeybatısında sahilin oldukça yüksek ve etrafı açık bir kısmında yaklaşık 10.000 m²'lik bir arsa satın alındı ve etrafı duvarla çevrildi. Bu arsa üzerinde 1917 yılında Darümuallimin-i İbtidaiye binasının inşasına başlanılacaktı.²³

3.4. Antalya'da Anaokulunun Açılması

Eğitim alanında yapılan önemli icraatlardan bir diğeri de Antalya'da anaokulunun açılması oldu. 1915 yılı liva bütçesine Antalya'da bir mürebbiyeli ve iki muavinli bir anaokulunun açılması için tahsisat ayrılmıştı. İstanbul Darümuallimat-ı Ana Şubesi'nden henüz mezun olmuş bir mürebbiye 700 kuruş maaşla tayin edilerek anaokulunun 25 Eylül 1915'te açılması temin edildi. Okulun malzeme ihtiyaçlarının bir kısmı İtalyan Mektebi metrukesinden bir kısmı da İstanbul'dan getirilmek suretiyle tedarik edilmişti. Bu mektebe Antalya halkı büyük ilgi göstermiş, daha açılmasının ilk haftası öğrenci sayısı 100'e ulaşmıştı. Bu miktar kısa sürede 150 öğrenciye çıktı. Ancak mevcut bina hızla artan talebi karşılamaya yeterli gelmemişti. Bunun üzerine Sabur Bey Maarif Nezareti'ne müracaat etti, daha önce İtalya Konsoloshanesi olarak kullanılan ve I. Dünya Savaşı dolayısıyla terk edilen bina yıllık 40 liras mukabilinde kiralandı. Akabinde anaokulu oldukça muntazam ve geniş bir bahçeye sahip bu binaya nakledildi. Mahalli İdare anaokulu hususunda bu kadarla da iktifa etmedi, kasabanın en güzel bir noktasında 3.937 m² genişliğinde bir arsa 15.600 kuruşa istimlak edildi. Bu arsa üzerinde en son fenni kaidelere göre tanzim olunmuş bir plan dâhilinde bir anaokulunun inşasına teşebbüs edildi. Binanın inşası 7.000 kuruşla müteahhide ihale edilerek temel hafriyatına başlandı. Sözleşme gereği bina altı ay içerisinde inşa edilecekti. Pavilyon tertibinde ve 21,8 metre uzunluğunda, 19 metre genişliği, 6 metre yüksekliği olacak olan binanın geniş iki dershanesi ile büyük bir salonu bulunacaktı. Bunun dışında bir idare odası, çocuklar için ayrı istirahat salonu ile bir kişilik teneffüshaneyi ihtiva edecekti.²⁴

3.5. Kaza ve Nahiyelerde İnşa Edilen Okul Binaları

1915 yılında Antalya Sancak Merkezi'nin dışında kazalarda da önemli maarif hizmetleri yapıldı. Alanya (Alaiye) Kazası Oba Köyü'nde İbtida-i

²³Aynı belge. Darümuallimin-i İbtidaiye hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammet Güçlü, "Antalya Darümuallimin-i İbtidaiye (1903-1923)", *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, s. 285-292.

²⁴BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916.

Mektebi, resmi plana göre kargir ve iki dersaneli olarak inşa ediliyordu. Çatısı örtülen, kiremitleri konulmaya başlayan bina inşaatı bitirilmek üzereydi. Oldukça büyük olan Oba Köyü birbirinden 25-30 dakika uzaklıkta bulunan dört mahalleden müteşekkildi. Mektep binası bu dört mahalle çocuklarının okula devamını temin edecek merkezi bir noktada, uygun bir arsa üzerinde inşa ediliyordu. Kız-erkek karışık hizmet verecek olan mektepte 80-100 talebe öğrenim görebilecekti.

Alanya dışında Korkuteli'nde de mektep inşaatları devam ediyordu. Korkuteli Kazası'nın merkezi olan İstanos Kasabası'nın kuzeyinde 1.000 m² devlet arazisi üzerinde kargir olarak 3 dersaneli Erkek (Zükr) Mekteb-i İbtidaisi inşa edilmişti. Hususi Bütçeden inşaat masraflarının karşılandığı ve 50.000 kuruşa mal olan bina anıt eser olacak bir tarzda inşa edilmiş, henüz resmi açılışı yapılmamıştı. Bu zamana kadar ise Erkek Mekteb-i İbtidaisi kiralık bir binada eğitim vermişti ve 150 öğrencisi bulunuyordu.

İstanos Kasabası'nda Erkek Mekteb-i İbtidaisi dışında bir de Kız (İnas) Mekteb-i İbtidaisi inşa ediliyordu. Bu bina erkek mektebinin hemen bitişiğinde yine 1.000 m² devlet arazisi üzerinde kargir olarak emaneten inşa edilmekteydi. Yapımı için 45.000 kuruşun sarf edildiği bina inşaatı bitmek üzereydi. Yine erkek talebelerde olduğu gibi kız talebelerde de bu bina yapılanaya kadar bir kiralık evde eğitime devam ediliyordu. Mektep binasının tamamlanması ile birlikte 80 mevcutlu Kız Mekteb-i İbtidaisi yeni binasına taşınacaktı. Gerek Erkek gerek Kız Mekteb-i İbtidaisi binaları Maarif Nezareti'nin göndermiş olduğu planlara uygun şekilde inşa edilmiş/ediliyordu.

Bunların dışında Serik Nahiyesi Merkezi olan Kökez'de karışık, Bademağacı Köyü'nde ise bir tanesi erkek diğeri kız olmak üzere üç tane mekteb-i ibtidai binası inşa ediliyordu. Bu üç mektep binası da kargirdi ve resmi plana uygun şekilde bir dersaneli olarak emaneten inşa edilmekteydiler. Antalya Kazasına bağlı Serik Nahiyesinin merkezi olan Kökez'de inşa edilen mektebin temelleri zeminden birer metre yükselmişti. Köyün en havadar mevkiinde bulunan mektep binasının etrafı açıktı ve hükümet konağıyla karşı karşıya bulunuyordu. Antalya'ya giden ana cadde bu iki binanın arasından geçmekte gelip-geçenlerin ilk dikkatlerini bu binalar çekmekteydi. Halihazırda ise Kökez İbtidaisi 60 öğrenciye karma eğitim veriyordu.

Kızılkaya Nahiyesinin Merkezi olan Bademağacı'nda inşa edilmekte olan erkek ve kız mektepleri inşaatlarının ise bodrum katları bitirilmişti. Bu iki mektep binası birbirlerine oldukça yakın arsalarda inşa ediliyordu. Mevcut durumda Bademağacı'nda kız mektebi bulunmuyordu. Dolayısıyla kız ve

erkek çocuklar karma eğitim görüyorlardı ve toplam 70 civarında öğrenci bulunuyordu.

Manavgat Kazası'nda da 3 dershaneli Erkek Mekteb-i İbtidaisi Manavgat Çayı'nın sağ yakasında, geniş bir arsa üzerinde kargir olarak resmi plana uygun bir şekilde emaneten inşa ediliyordu. İnşaatın 1916 yılı Eylül ayına kadar bitirilmesi için büyük bir gayretle çalışılıyordu. Manavgat Kazası yeni teşkil edildiği için devlet binaları açısından bayındırlık hizmetlerinden mahrum bulunuyordu. Bu mektep binası kazanın ilk devlet binası olması açısından da önem arz ediyordu. Mevcut durumda ise eğitim eski mektep binasında 40-50 öğrenci ile devam ediyordu.

Bunların dışında 1916 yılında Finike Kasabası'nın Bağyaka Mahallesi'nde yine resmi plana uygun şekilde 3 dershaneli Erkek Mekteb-i İbtidaisi binası 2.000 m² arsa üzerinde inşa edilmişti. Mektepte 63 talebe öğrenim görüyordu.²⁵

Tablo 1: Müstakil Teke Livası Dâhilinde 1915 Yılında Eğitim Alanında Yapılan Çalışmalar²⁶

Sıra	Merkez Kaza	Merkez Nahiyeye	Karye veya Mahalle	Mektebin Adı ve Türü	Düşünceler
1	Antalya			Altı Dershaneli İttihat ve Terakki Zükûr (Erkek) Mektebi	3 Mart 1331 (16 Mart 1915) tarihinden beri inşaata devam edilmekte olup binanın ikinci katı bitirilmek üzeredir.
2	Antalya			Mekatib-i Umumiye Talebesine Mahsus Spor Mahali	Yeri belirlenmiş, düzenlenmesine başlanmak üzeredir.
3	Antalya			Yarı Yatılı Darülmualimin-i İbtidaisi	Yeniden mektep inşası için yeri tedarik edilmişse de inşaata başlanılamamıştır.
4	Antalya			İki dershaneli Ana Mektebi	8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916)'da inşaata başlanılmıştır.
5	Alanya		Oba Köyü	İki dershaneli Zükûr Mekteb-i İbtidaisi	İnşaat bitmek noktasına gelmiştir. Üstü örtülmektedir.
6	Elmalı			Altı dershaneli İnas(Kız) Mekteb-i İbtidaisi	İnşaat malzemeleri tedarik edilmiş, ilk fırsatta inşasına başlanılacaktır.

²⁵BOA, DH. UMVM 137/72, lef 10, 9 Mart 1916.

²⁶BOA, DH. UMVM 137/72, lef 3, 21 Şubat 1916.

7	Korkuteli			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşası tamamlanmıştır.
8	Korkuteli			Üç dershaneli İnas Mekteb-i İbtidaisi	İnşası tamamlanmak üzeredir.
9	Antalya	Serik	Kökez Köyü	Bir dershaneli Muhtelit (Karma) Mekteb-i İbtidaisi	İnşaata 9 Ocak 1916'da başlanılmıştır.
10	Antalya	Kızılkaya	Bademağacı	Bir dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 4 Ocak 1916'da başlanacaktır.
11	Antalya	Kızılkaya	Bademağacı	Bir dershaneli İnas Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 4 Ocak 1916'da başlanacaktır.
12	Manavgat			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 12 Şubat 1916'da başlanacaktır.
13	Finike			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	9 Şubat 1916'da inşası tamamlanmıştır.

4. Zirai Çalışmalar

Antalya, verimli topraklara sahip geniş coğrafyası, iklim koşullarının elverişli olması, su kaynaklarının bolluğu gibi özellikleri nedeniyle tarım için oldukça elverişliydi. Aynı zamanda Antalya, tahıl üretiminin önemli merkezi konumunda olan İç Anadolu'nun denize açılan en yakın kapısı olması açısından da önem arz ediyordu. Gerçekten de daha çok tarımla uğraşan, hububat üretiminin önemli merkezlerinden olan Konya ve çevresinin Akdeniz'le ticaret bağlantısında Antalya önemli bir yere sahipti. Örneğin Konya Vilayeti'nde 1902 yılında üretilen 600.000 ton buğday, 250.000 ton arpa, 3.500 ton keten tohumu ve diğer tarımsal ürünler en yakın limanlar olan Antalya ve Mersin'e deve kervanları ile gönderilir, dönüşte develer vilayetin ihtiyacı olan yabancı ürünleri taşırdı.²⁷ Yalnız Antalya'nın hinterlandı ile olan bağlantısı Toros dağlarının denize paralel uzanması dolayısıyla doğal engellerle kesilmiş bulunuyordu ve iç bölgelerle ulaşım zor arazi koşullarının aşılması ile ancak mümkün olabilmekteydi.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Antalya'da da tarımsal üretim geniş toprakların sınırlı bir kısmında yapılıyor, daha çok iç tüketim ihtiyaçlarının karşılanmasını önceliyordu. Toprağın bol, emek ve sermayenin yetersiz olması bütün Osmanlı Devleti sınırlarında olduğu gibi Antalya'da da tarımın gelişmemesinin, daha ileri

²⁷Paul Fesch, *Abdülhamit'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Yayınları, İstanbul 1999, s. 560.

teknolojilerle tarımın yapılamamış olmasının temel nedenini oluşturuyordu.²⁸

Osmanlı Devleti'nin geleneksel tarımsal üretimi içerisinde Antalya, İmparatorluğun coğrafi ve iklim koşullarının elverişsiz olduğu bölgelerine nisbetle büyük ölçüde kendisine yeten tarımsal üretime sahipti. Toprağın kendisine itibar göstereni memnun edecek verimliği söz konusuydu ki bu sahil kesiminde buğday için on, arpa için on beş, yulaf için altmış, susam için otuz beş, mısır için elli misli ortalama hâsılat temin etmek anlamına geliyordu. Yaylalarda en az verime sahip topraklarda bile buğday için on, arpa için on beş, yulaf için altmış, mısır için yirmi beş misli dönüm başına verim alınmaktaydı. 1913 yılında Antalya'da daha çok buğday, arpa, susam, yulaf, darı, mısır buğdayı, burçak, bakla, fasulye, nohut, mercimek, patates, pamuk gibi hububat ürünleri ile portakal, limon gibi meyve-sebze yetiştiriliyordu.²⁹ Bölgede yetişen narenciyenin ticari özelliği yoktu, pamuk ve pirinç ekimi yaygın değildi. Sulama imkânlarının elverişli olması dolayısıyla bol miktarda yetiştirilen meyve-sebze ihraç edilmiyor, daha çok mahalli bolluk ve ucuzluk yaratarak iç tüketim ihtiyacını karşılıyordu.³⁰

Zirai anlamda Antalya'da söz konusu olan bu durumu Sabur Bey değiştirmeye çalıştı. 1914 yılında livada ziraatı geliştirmek, zirai aletlerin kullanımını yaygınlaştırmak için vilayete gönderilmiş ve nakliye masrafları 61.506 kuruş tutmuş olan tarım aletlerinin ahaliye tanıtımı maksadıyla bir depo oluşturuldu. Talep eden çiftçilere 3 adet pulverizatör (ilaç makinesi), 31 adet pulluk, 2 bileği, 5 adet orak makinesi teşkil edilen depoya mal olduğu fiyattan verilmiş, nasıl çalıştığı uygulamalı olarak gösterilmişti.³¹ 1915 yılında ise vilayet bütçesine tarım aletlerinin ahali tarafından kullanımının yaygınlaştırılması, tanıtımının ve satışının yapılması amacıyla oluşturulan depo sermayesi olarak 80.000 kuruş, damızlık hayvanların ıslahı için ise 60.000 kuruş tahsisat eklenmişti. Bu tahsisat ile Avrupa'dan özellikle Almanya'dan Rodsak Fabrikası'nın tarım aletleri satın alınmışsa da savaş koşulları ve yolların kapalı olması nedeniyle alınan aletler Antalya'ya getirilememişti. 1915 yılında bazı çiftçiler tarım deposundan satın aldıkları 5

²⁸Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 77.

²⁹*II. Meşrutiyet Dönemi'nde Antalya'nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti*, haz. Muhammet Güçlü, Ekinci Matbaa, Antalya 2008, s. 23-24.

³⁰Muhammet Güçlü, "Bodrumlu Mustafa Hilmi (Uran) Bey'in Teke (Antalya) Müstakil Mutasarrıflığı (29 Ekim 1921-22 Temmuz 1923)", *Belgi*, Sayı: 18 (Yaz 2019/11), s. 1362-1363.

³¹Bunların dışında halen depoda 1 adet çayır makinesi, 4 adet biçer-bağlar, 7 adet (5 adet 9 numaralı, 1 adet 4 numaralı, 1 tane de 1 numaralı olmak üzere) kalbur (elek), 5 adet döğen makinesi, 5 adet benyeli (?) makinesi, 6 adet tırmık, 4 adet pulverizatör, 6 adet çapa, 3 adet taş (?) makinesi vardı.

adet orak makinesini başarılı bir şekilde kullanmışlar, günlük 80-100 dönüm arazinin hasadını yapmışlardı. Dolayısıyla ahalide tarım makinelerine karşı yerleşmiş olan, “makine işlemez, çabuk bozulur, verilen para havaya gider” gibi peşin hüküm değişmeye başlamıştı. Bu durum pek çok satıcıda heves uyandırmış, gelecek yaz mahsulâtının hasadında kullanılmak üzere 20 adet orak makinesi Ziraat Nezareti aracılığıyla Avusturya’ya sipariş edilmişti. Sipariş edilen orak makinelerinin nakliye masrafları depo sermayesi olarak bütçeye konulmuş olan ve 1916 yılına aynen aktarılan 80.000 kuruştan temin edilecekti.

1915 yazında gerek Antalya gerekse kazalarda özellikle Korkuteli ve Elmalı’da hububat hasadının mevcut ahali ile yapılamayacağı anlaşılmıştı. Bir taraftan mecburiyet dolayısıyla asker aileleri hasat ve tırmık işlerinde çalıştırılmış, diğer taraftan Kolordu Kumandanlığı ile yazışmalar neticesinde Eğirdir, Yalvaç, Tefenni’den 450 askerin Antalya’ya gönderilmesi sağlanmıştı. Antalya’ya gelen askerler Antalya ve Korkuteli’nde hasat işlerinde çalıştırılmış, zahirenin mevsiminde hasat edilmesi sağlanmıştı. Tarım ürünlerinin hasadı için çalışanlara verilen el orakları Antalya’da imal edilmiş, masraflar Müdafaa-i Milliye hazinesinden karşılanmıştı.³²

4.1. Tarlaların Ekilmesi ve Hasat İşleri

Sabur Bey, tarımsal üretimin devamı, savaş koşulları dolayısıyla artan zahire ihtiyacının karşılanması için tarım üretiminin mümkünse arttırılması noktasında karşılaştığı önemli zorluklardan biri tarımda çalışan nitelikli iş gücünün silah altına alınmış olmasıydı. 1893 (1311) 1894 (1312) doğumluların ardından 1895 (1313) doğumlular da askere çağrılmışlardı. Bu durum liva dâhilinde tarımda çalışabilecek 10.000 kişiden mahrum kalmak anlamına geliyordu.³³ Ahaliden tarlada çalışacakların önemli bir kısmının askerde bulunması sebebiyle 1915 yılında ziraatın kendiliğinden icra edilemeyeceği Mart başında anlaşıldı. Buna bağlı olarak asker aileleri kendi başlarına tarım yapamayacaklarını düşünerek çift hayvanlarını ucuz fiyatlarla satmaya başladılar. Bu duruma 1914 yılı yaz sonuna doğru Aydın tarafından gelen çekirgelerin en çok tarımsal üretim yapan Elmalı, Korkuteli Kazaları ile Kızılkaya Nahiyesine tohum bırakmaları eklenmiş ahaliyi büsbütün ürkmüştü. Halkta “gelecek sene çekirge vardır, ziraatımızı mahveder, zirai etmeyelim” kanaati oluşmuştu. Ancak tarımsal üretim gerek

³²BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

³³Kısa bir süre sonra 45 yaşın altında olanlarda silah altına alınmışlar, tarım işleri mecburen kadın ve çocuklara kalmıştı. Zor koşullarda tarım yapılmış, kadınlar bir taraftan kucağında çocuğunu emzirmek bir taraftan da sabanını sürmek zorunda kalmıştı. Bkz. BOA, DH.İ.U.M.EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

ordunun, gerekse memleketin en hayati meselelerinden birini teşkil ediyordu, bu sene tarım yapılmazsa gelecek sene büyük sıkıntının söz konusu olacağı aşikârdı. Bunun üzerine Sabur Bey bir taraftan 25 Eylül 1915'te durumu Ziraat Nezareti'ne bildirmiş diğer taraftan gerekli tedbirleri almıştı. Öncelikle çekirgelerin tohum bıraktığı araziler elde bulunan bütün ahali seferber edilerek temizlettirildi. Ziraat Nezareti ile yapılan görüşmeler sonucu tohuma muhtaç olan çiftçilerin durumları incelendi, ihtiyaç duydukları miktarda tohum dağıtımı için gerekli tahsisat temin edildi. Bir taraftan da ellerinde tohum olan arazi sahiplerinin topraklarını ekmeleri zorunlu tutuldu. Ekip ekmedikleri ise mülkiye memurları ve zabıta tarafından teftiş ettirildi.³⁴ Tarımda çalışacak yeterli sayıda insanın olmadığı mahallerde ise ordudan istifade edildi. Amele Taburları'ndan asker talep edildi; Milas, Uşak, Baladız, Isparta'dan gönderilen 590 asker Serik, Elmalı, Finike, Alanya'da asker aileleriyle sonbahar ziraatında istihdam edilmek üzere sevk edildi. Masrafları Müdafaa-i Milli'ye tarafından karşılanarak Ziraat Komisyonları oluşturuldu, bu komisyonlar vasıtasıyla köy köy gezilerek toprakların ekilip ekilmediği teftiş edildi.

Sabur Bey, sonbahar tarımının idare edilmesini kaymakamlara bırakmış, kendisine peyderpey kaymakamlar tarafından raporlar verilmesini talep etmişti. Livanın en önemli ziraatını teşkil eden Korkuteli, Manavgat ve Elmalı kazalarında ziraatın devam ettiği görülerek buraları bizzat kendisi teftiş etti.³⁵ Bu teftişler sonucunda daha önce Manavgat Kazası'na gönderildiği halde halen dağıtılmamış olduğu görülen 2.020 kile zahirenin hemen ihtiyaç sahiplerine dağıtılması sağlandı.³⁶ Muhtaç olduğu anlaşılan Sarılar Köyü'ne de Antalya'dan yeniden 245 kile zahire tedarik edilerek gönderildi. 1914 yılı ziraatında Aydın, Konya gibi civar vilayetlerde çekirge istilası yüzünden tarım ürünleri tahrip olmuş, savaş koşulları dolayısıyla da çaresi bulunamamıştı. Bu durum zahire fiyatlarının ikiye katlanmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Korkuteli, Elmalı Kazalarında bazı çiftlik sahiplerinin bu durumu bahane ederek ortaklarına tohum vermedikleri fiyatların daha da artmasını beklemek için istifçilik yaptıkları anlaşıldı. Bu

³⁴BOA, DH. UMVM. 148/8, lef 4, 25 Kasım 1915.

³⁵Sabur Bey, Kızılkaya, Bozova Nahiyeleriyle Korkuteli Kazasında köyleri bizzat gezmiş, arazi sahiplerinin ortaklıkla tarım yapan köylülere tohum vermek istemediklerini yerinde görmüş, ahalinin eğer ekim yapılamazsa gelecek yıl aç kalacakları hezeyanlarını yerinde müşahede etmişti. O durumda olan ahaliye ekim yapabilecekleri arazi ve tohum tedarik edilmesini sağlamıştı. Bkz. DH.İ.UM.EK. 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

³⁶Sabur Bey yapmış olduğu incelemeler neticesinde Manavgat'ta işlerin oldukça yavaş ilerlediğini görmüş, bu duruma kaymakamın kabiliyetsizliğinin sebebiyet verdiğini anlamıştı. Bunun üzerine Kızılkaya Nahiye Müdürü'nü Manavgat Kaymakamına yardım için vazifelendirmiş, böylelikle kazada tarım işlerinin aksamasının önüne geçmiştir.

durumun söz konusu kazalarda sonbahar ziraatının gecikmesine neden olduğu görüldü ve hemen müdahale edilerek arazi sahiplerine ambarları açtırıldı, tohumluk zahirenin dağıtılması temin edildiği gibi ihtikârlığında önü alınmış oldu.

Alınan bu tedbirlerle sonbahar ziraatının başarılı bir şekilde yapılması sağlandı. Nitekim Antalya'da her yıl yaz ve kış toplam 964.000 ile 980.000 dönüm kadar arazi ekilmekteydi. Alınan tedbirlerin bir neticesi olarak 1915 yılı sonbahar mevsiminde Antalya'da mevcut ahali ve Amele Taburlarının yardımı ile livada 777.680 dönüm araziye 367.865 kile tohum ekilmişti.³⁷

Korkuteli ve Elmalı Kazlarının yaylalarında 1916 Mart sonu Nisan ortasına kadar arpa ve buğday ziraatı devam ediyordu ve buralarda 50.000 dönüm arazi ekilecekti. Livada ilkbahar ziraatına da sonbahar ziraatı kadar önem verildi, yazlık tohumu olmayan çiftçilere ak darı tohumu dağıtıldı. Böylelikle 1915 yılında bir önceki yıla göre 60.000 dönüm daha fazla arazi ekilmiş oldu.³⁸

Tablo 2: Antalya Livası'nda 1915 Yılı Sonbahar ile 1916 Yılı İlkbahar Ziraatı³⁹

Ekilen Arazi (Dönüm)	Ekilen Tohum (İstanbul Kilesi)	Düşünceler
777.680	367.860	Şubat nihayetine kadar ekilen arpa, buğday vesaire
50.000	20.000	Yaylalarda (1916) Nisan ortasına kadar ekilmesi icap eden nadas arazi ile buğday ve arpa ziraatı
100.000	3.000	(1916) İlkbaharda ekilmesi icap eden ak darı
50.000	6.000	(1916) Mayıs sonuna kadar ekilecek mısır buğdayı
80.000	2.700	(1916) Mayıs sonuna kadar ekilecek susam.

³⁷Ekilen miktar 1916 yılı Şubat ayı nihayetine kadar olan ziraatı kapsamaktadır. Ekilen tarım ürünleri ve ekildikleri alanlar şu şekildeydi: 526.136 dönüm araziye 253.990 kile buğday, 215.314 dönüm araziye 101.245 kile arpa, 14.032 dönüm araziye 4.167 kile yulaf, 13.915 dönüm araziye 3.430 kile burçak ve bakla, 7.713 dönüm araziye 5.033 kile çavdar ve 30 kile haşhaş ekilmişti. Bkz. BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18,

³⁸Ancak alınan bütün bu tedbirlere rağmen (İstanbul kilesine göre) kilesi 100-150 kuruş olan buğdayın 1917 yılında kile fiyatının 300-400 kuruşa çıkması engellenememiştir. Bunun sebebi her şeyin fiyatında görülen artışın zahire fiyatlarına da yansımış olmasıdır. Madeni para ile kâğıt para arasında söz konusu olan değer farkı da yine bu fiyat farkının oluşmasında etkili olmuştur. Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK, 108/81, H. 07.12.1335 (24 Eylül 1917).

³⁹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

Toplam: 1.057.680	499.560	
----------------------	---------	--

4.2. Çiftçilere Tohum Dağıtımı

1915 yılı ilkbahar mevsiminin kurak gitmesi dolayısıyla sahil kazalarında tarım ürünlerinde %20 nispetinde azalma söz konusu oldu. Livanın yüksek kesimleri kuraklıktan etkilenmemişse de iki seneden beri çekirge istilaları Korkuteli, Elmalı kazaları ile Melli ve Kızılyaka nahiyelerinde oldukça mühim hasara sebebiyet vermişti. Bu durum Ziraat Nezareti'ne raporla bildirildi, bunun üzerine Nezaret'ten muhtaç çiftçilere tohum dağıtılmak üzere 300.000 kuruş Antalya'ya gönderildi. Bu meblağın 18.000 kuruşu ile Alanya'da, 20.000 kuruşu ile Elmalı'da tohumluk buğday, arpa ve çavdar ahaliye dağıtıldı.

Diğer taraftan kuraklıktan ve çekirge istilasından en çok zarar gören mahaller Antalya merkez ile Manavgat ve Korkuteli kazalarıydı. Korkuteli Kazası'nda 146.000 kuruş kıymetinde 5.500 kile tohumluk buğday ve arpa satın alınarak muhtaç çiftçilere dağıtıldı. Antalya merkezde ise 94.217 kuruş kıymetinde 3.374 kile zahire ve 245 kile arpa tohumu satın alınarak Kızılyaka ve Serik nahiyelerine dağıtıldı, kalan 1.617 kile tohum ise Manavgat Kazası'nda dağıtılmak üzere sevk olundu. Antalya merkezde olduğu gibi kazalarda da ziraat takip memurları tayin edilerek tarım üretiminin sekteye uğramasının önüne geçilmeye çalışıldı. İmece usulüyle kimsesiz kalan asker tarlalarının ekilmesi, çift hayvanı ve arazisi olmayan ve ortalıklılıkla geçimini sağlayan insanların tümüyle sefaletе düşmelerini engellemek için hükümet tarafından bu gibilere de tohum dağıtıldı. Eski ortaklarından arazi tahsis edilerek zor duruma düşen ve arazisi olmayan insanların maişetlerini temin edecek tedbirler alındı. Örneğin Finike Kazası'nda arazisi ve tohumu bulunmayan asker ailelerinin yiyecekleri zahire tedarikine yetecek kadar arazi tahsis edildi ve ekilmesi sağlandı.

Sabur Bey bölgede yetiştirilen tarım ürünlerinin ıslahı için de bazı çalışmalarda bulundu. Finikeliler ve Romalılar döneminde Antalya ve çevresinde pamuk yetiştiriciliği pek yaygın olmasına rağmen tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturan pamuk üretimi günden güne azalmış ve Antalya'da çok sınırlı bir hal almıştı. Tarımsal üretimde önemli bir gelir temin eden pamuk üretiminin livada teşvik edilerek yaygınlaştırılması için 1914 yılında savaş koşulları nedeniyle nakliyede yaşanan güçlük dolayısıyla Adana'dan sadece 125 kilo Amerikan pamuk tohumu getirildi ve Antalya merkez ile Elmalı, Korkuteli, Finike, Alanya ve Manavgat kazalarında

dağıtıldı.⁴⁰ Yerli tohuma göre daha verimli ve kaliteli mahsul veren Amerikan Pamuk tohumuna çiftçiler tarafından rağbet gösterilmesi üzerine 1915 yılında da 100 kilo pamuk tohumu yine Adana'dan getirilerek ahaliye dağıtıldı. Diğer taraftan yayla kazalarının haşhaş ekimine ve haşhaştan afyon üretimine oldukça elverişli olduğu 1914 yılında ekilen 5 kilo tohumdan alınan afyon hâsılatıyla anlaşılıyordu. Bunu üzerine 1915 yılında Afyonkarahisar'dan 30 kilo haşhaş tohumu getirilerek yüksek rakımlı kazalarda dağıtıldı.⁴¹

4.3. Çekirge ile Mücadele

Antalya Livası'nda 1914 yılı yazında sadece Korkuteli Kazası'nın Kızılcadağ Nahiyesi yaylalarına larva bırakan çekirgelere karşı kış mevsiminde temizlik başlatılmış, bölgede 30.000 kıyye larva temizlenmişti. Ancak ilkbaharda Tefenni ve Isparta'nın Eğirdir ve Yalvaç taraflarından çok miktarda çekirge Antalya sınırlarına gelmiş, Kepez, Kızılyaka, Kemer Nahiyeleriyle Korkuteli ve Elmalı, Finike ve Kaş kazalarının ekilmemiş arazilerine larva bırakmış, bölgede temizlik yapıncaya kadar kısmen ekinler tahrip edilmişti. Çekirgelerin hangi arazileri istila ettiği yapılan incelemeler neticesinde anlaşılacak şekilde alınmış, 1915 Ekim ayından itibaren her tarafta larva temizliğine başlanılmıştı ve 1916 yılı Şubat sonuna kadar kaza ve nahiyelerde 210.000 kıyye çekirge usul-u dairesinde imha edilmişti.⁴²

Çekirgelerin itlafi ve ekili yerlerin hasardan kurtarılması için Ziraat Nezareti'nce çekirge ile mücadele teşkilatı oluşturuldu ve Antalya'ya çekirgelerle mücadele için bir müdür ile 4 adet zabıta gönderildi. Ziraat Nezareti tarafından kaleme alınan talimatnameye göre çekirge itlafi bu görevliler gözetiminde sürdürüldü. 1916 ilkbaharında ortaya çıkacak çekirge sürfelerinin (kurtçuk) itlafi için 1.000 mevcutlu bir taburun Antalya'ya gönderilmesi için talepte bulunulmuştu. Alınan tedbirlerle büyük fedakârlıklarla hâsıl edilmiş olan ekili araziler haşere tahribinden korunacaktı.⁴³ Ancak talep edilen 1.000 kişilik Amele Taburu yerine ancak 120 mevcutlu bir askeri birlik Antalya'ya gelmişti, gelen askerlerin ise 20-30'u dışında büyük çoğunluğu hasta ve malul bulunuyor bu durum çekirgelerle sınırlı bir mücadeleyi ancak mümkün kılıyordu. Bu da Mutasarrıf Sabur Bey tarafından endişe ile karşılanıyordu. Çünkü Livanın en

⁴⁰Adana'dan 1.000 kıyye Amerikan Pamuğu tohumu getirilmek istenmiş, deniz yoluyla getirmek savaş koşulları dolayısıyla mümkün olmadığı için kara yolu tercih edilmişti. Posta yoluyla da o miktar pamuk tohumu getirilemediği için 125 kilo ile iktifa edilmişti. Bkz. BOA, DH.İ.UM (İdare-i Umumiye Belgeleri), 59/1, H. 19.07.1333 (3 Mayıs 1915).

⁴¹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

⁴²BOA, DH.İ.UM, 59/1, 3 Mayıs 1915.

⁴³BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

verimli yayla kısımlarını oluşturan Elmalı ve Korkuteli kazalarında çekirge sürfeleri toprakta olduğundan biran evvel temizlenmesi gerekiyordu. Eğer bu yapılmazsa sadece bu yıl mahsulatı kaybedilmekle kalmaz gelecek sene mahsulatının da kaybedilmesi söz konusu olabilirdi. Zaten 1915 yılında ahaliye arazilerini ekmeleri zorunlu tutulmuştu, büyük emeklerle yapılan ziraatın heba olduğu görülürse gelecek yıllarda tarlaların ektirilmesi zorlaşabilirdi. Sabur Bey çekirge sürfelerinin temizlenmesi için önlerinde bir ay zamanlarının olduğunu, Ziraat Nezareti'nden kâfi miktarda eleman gönderilirse çekirge zararlarının kontrol altına alınabileceğini belirtmişti.⁴⁴

4.4. Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği

Antalya'da ziraatın gelişimini temin edecek en önemli vasıta Ziraat Mektebi ve ona bağlı Numune Çiftliği'nin kurulmasıydı. Bu maksatla istimlak edilecek arazi için 1915 yılı bütçesine 60.000 kuruş tahsisat ayrılmıştı. Çiftlik ve mektep arazisinin istimlakı için İstavroz (Boztepe) Çiftliğinden seçilen 1.164 dönüm arazinin istimlakı bitmek üzereydi. Hayvanların ıslahı için doğu neslinden olmak üzere Suriye ve Irak'tan damızlık hayvanların getirilmesi için 60.000 kuruş ve naklieleri için de 15.000 kuruş bütçeye konulmuşsa da savaş koşulları dolayısıyla hayvanların getirilmesi mümkün olmamıştı. Söz konusu tahsisat 1916 yılı bütçesine devredilmişti.⁴⁵

4.5. İpekböcekçiliği, Gül Yetiştiriciliği ve Ormanlık

1914 yılında savaş dolayısıyla hiçbir ticari ipek böceği tohumu Antalya'ya getirilememişti. 1915 yılında Bursa'dan 1.850 koza ipek böceği tohumu -bedeli hasatta tahsil edilmek üzere- Ticaret Odası tarafından getirildi ve tohuma ihtiyaç duyan çiftçilere dağıtıldı.⁴⁶ 1916 yılında da Ziraat Nezareti aracılığıyla Duyun-ı Umumiye İdaresi'nden 1.000 koza ipek böceği tohumu temin edildi. Bu tohumların 300 kozası Alanya'da geriye kalan 700 kozası Antalya merkezde bu işle iştigal edenlere dağıtıldı. İpekböcekçiliğinin geliştirilmesi için dut fidanı dağıtılmasına çalışılmışsa da bu hususta ahaliden herhangi bir talebin gelmemesi bu çabayı sonuçsuz bırakmıştı.

⁴⁴BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/6, 20 Mart 1916. Ancak Sabur Bey'in çekirge ile mücadele konusundaki talepleri karşılanmamış olmalıdır. Zira Sabur Bey'in yerine Teke Mutasarrıfı olarak tayin edilen İbrahim Ethem Bey'in 8 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı raporda 1916 ziraatının pek noksan olduğu yazılmıştır. Bkz. BOA, DH.İ.UMEK, 108/81, 24 Eylül 1917.

⁴⁵Aynı belge, lef 18/3. Antalya'da kurulmak istenilen Ziraat Mektebi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Seyit Taşer, "Teke Livası'nda Çiftçilik Mektebi Kurma Çalışmaları", *Antalya Kitabı, Antalya'da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 250.

⁴⁶BOA, DH.İ.UM 59/1, H. 19.07.1333 (3 Mayıs 1915).

Korkuteli ve Elmalı kazaları gül yetiştiriciliği için oldukça uygundu ve buralarda gülistanların çoğaltılması için birer dönüm arazi teşkil edenlere parasız gül fidanı dağıtılacağı ilan edildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın üç yıldan beri devam etmesi, mevcut gül yağlarının ihraç edilmeyerek üreticinin elinde kalması bu alanda üretime olan talebi büyük oranda azaltmıştı.

Antalya'da mevcut kayıtlara göre 1.968.000 hektar orman vardı ve liva Osmanlı Devleti'nde ormanların genişliği itibariyle ikinci dereceyi teşkil ediyordu. Konar-göçerlerin bir yerde meskûn olmamaları, mevcut teşkilat ile ormanların muhafazalarının mümkün olmaması nedeniyle şimdiye kadar livanın hiçbir tarafında suni orman ihdasına teşebbüs edilmemişti. Livada daha çok çam, ardıç, köknar, selvi, sedir, meşe, dişbudak, akcağaç, ceviz, ladin yetişmekteydi.⁴⁷ “Ormanlar ise gelişigüzel kesilerek özellikle Suriye ve Filistin ile kereste ticareti yapılıyordu”.⁴⁸

4.6. Ticaret ve Sanayi

Antalya ve kazalarının büyük çoğunluğunun sahilde bulunması ve merkezde bir iskelenin olmasına rağmen sahili olan diğer livalara göre ticarete önemli bir gelişme kaydedememişti. Merkez liva ve Finike kazalarının en önemli ihracat kalemini hububat teşkil ediyordu. Antalya livasından yıllık 1.000.000 İstanbul kilesi zahire, un ve hububat halinde Cezayir-i Bahri Sefid, Suriye ve İzmir'e sevk olunmaktaydı.⁴⁹ Şimdiye kadar zahire ticareti Rum simsarlar tarafından yapılmış, birçok hileye başvurularak köylü ahali aldatılmıştı. Bu durum hükümetin dikkatini çekmiş livada bir borsa tesis edilerek zirai ürünlerin borsa dâhilinde bir kontrole tabi tutularak satışı temin edilmişti. Ancak hükümet tarafından tayin edilen borsa komiserinin yerli olması bazı tüccar ve gayrimüslim ticaret simsarlarının

⁴⁷BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/4, 20 Mart 1916.

⁴⁸Güçlü, agm, s. 1363.

⁴⁹I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte deniz nakliyatının güvensiz olması hububat nakliyatında karayolunun tercih edilmesinde etkili oldu. Harp dolayısıyla ahalinin yiyeceği ve tohumluk olarak ayırdığı zahirenin dışında kalan ürüne el konulmuştu. Hububatın nakliyatında develer kullanılıyor, Antalya'dan Gümüşgün Baradız tren istasyonuna nakliyat yapılıyordu. 1.000-1.200 deveyle başlayan zahire nakliyatı zamanla 3.200-4.000 deveye kadar çıktı. Ancak daha fazla deve tedarik etmek kabil olmadı. Temel sebebi Aydın Vilayeti'nde zahire fiyatlarının oldukça artması, hatta İzmir'de ekmek fiyatının 100 paraya çıkmış olmasıydı. Dolayısıyla deveçiler Antalya'dan Baradız'a 100 kilo zahireyi 1 Mecidiyeye (20 kuruş) götürürken, Denizli, Aydın, Afyon, Dinar taraflarında aynı yükü daha büyük kârla 40-50 hatta bazen 60 kuruşa taşımaktaydılar. Bu durum Antalya'da hububat nakliyatı için deve bulmayı zorlaştırıyor, ahalden toplanan ve köylerde ambarlarda, saklama koşulları müsait olmayan mahallerde bekletilen zahirenin bozulma riskini arttırıyordu. Bkz. BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4, 25 Kasım 1915; BOA, DH.İ.UM.EK. 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

çıkarlarına zarar vermiş, öteden beri kullandıkları hile ve desiselerini borsanın açılması nedeniyle işletememelerinden dolayı gayrimüslim tüccarlar ile bazı Müslüman tüccarlarla muhalif grup oluşturmuşlardı. Bu muhalif grubun teşvikiyle bir takım şahsi çatışmalarda yaşanmış, ticaret erbapları nezdinde borsanın itibarı düşürülerek borsaya devam etmemeleri temin edilmişti. Bunun üzerine kurulmasından 3 ay kadar sonra tam olarak teşekkül edemeyen borsanın mevcut haliyle devamının mümkün olmadığı hükümet tarafından görülmüş, oy çokluğu ile kapanmasına karar verilmişti.

Antalya'da zahire ticareti garip bir şekilde cereyan ediyordu. Eskiden beri kileciler esnafının hepsinin birbirine akrabalığı bulunuyor, dışarıdan bu gruba başka bir kimsenin dahil olması mümkün olmuyordu. Tüccar ve mal sahibi arasında satış kararlaştırıldıktan sonra esnaf reisi bir kileci gönderirdi. Mal kaç kileye tekabül ederse kile başına alınacak on para yarı yarıya tüccar ve müşteri tarafından karşılanırdı. Kileciler tüccar ve müşteriden bol bol bahşış ve ihsanlara mazhar olduklarından malın kile ile ölçümünde çiftçinin hukuku gözetilmezdi.

Simsarların hepsi Hristiyan'dı ve zahire tüccarlarının da büyük kısmının hemcinslerinden bulunması dolayısıyla aralarında anlaşılıyorlar değişik yöntemlerle köylünün zararına iş yapıyorlardı. Başvurdukları yöntemlerden biri köylünün pazara, tüccara sevk ettiği zahire numunesinden bir miktar alıp yanlarında taşıdıkları nebatat tohumları ile karıştırmaktı. Köylülerin haberi dışında karıştırılan bu numune birkaç İslam tüccarına gösterilir, numune karışık olması dolayısıyla gerçek fiyattan 3-4 kuruş aşağı teklife maruz kalınırdı. Ardından bu numune daha önce anlaştıkları tüccara götürülür, bu tüccarla simsar durumdan haberdar oldukları için o da Müslüman tüccardan kile başına 5-10 para fazla verirdi. Sonuçta Müslüman tüccardan daha iyi fiyat verdiği için mal sahibi ürününü gayrimüslim tüccara teslim ederdi. Bu muamelede köylü piyasa nazarın kile başına 2-3 kuruş kaybederdi. Simsarların köylüleri aldatmak için başvurdukları yöntemlerden biri de şuydu. Mal sahibinden almış oldukları zahire numunesinin içinde bulunan yabancı otları ve tohumları temizleyerek toprağından gideriyorlardı. Asıl numunedan farklı olarak daha temiz numuneyi tüccara gösteriyorlar ve bu numuneye göre fiyat kararlaştırılıyor, mal kile ile ölçülüyordu. Ölçüm esnasında durumdan zaten haberdar olan tüccar çuvallardaki gerçek malı muayene ediyor, numune ile mukayese ederek mal sahibini kendisini aldatmakla suçluyordu. "Ben zahireyi şu numune vecihle aldım. Hâlbuki bu buğday numuneye muvafık değildir," diyerek kile başına 60 para 1 kuruş noksan teklif ediyordu. Köylü ahali bu durumda yine aldatılmış oluyor, malını zararına satmak mecburiyetinde kalıyordu. Üstelik hilekârlık yapmakla da suçlanarak. Bazen de sorunlar baş gösterir, şehirde günlerce

kalmaya vakti ve parası müsait olmayan çiftçi çarnaçar malını noksan fiyattan zararına satmak mecburiyetinde kalırdı.

Borsa bu tür usulsüzlüklerin önüne geçiyor, dolayısıyla öteden beri köylüyü kandırarak iş görmeye alışmış tüccar ve simsarlar bu durumdan rahatsız oluyorlardı. Borsanın iş yapamaz duruma gelerek kapatılması hususunda büyük çaba harcadılar. Oysaki borsa sayesinde çiftçi ve köylülerin, işini hakkıyla yapan tüccarların hakları korunuyor, üretilen tarım ürünlerinin gerçek fiyatı ortaya çıkıyor, yerli tüccar ile ecnebi tüccar arasında tanışma, ihracatın daha da artması temin edilebiliyordu. Dolayısıyla vilayet Ziraat Müdürü, Mutasarrıf Sabur Bey'e savaştan sonra Konya Vilayeti'nde uygulanmakta olan ticaret ve zahire borsa nizamnamesinden istifade etmeyi, livanın iktisadi vaziyetine uygun hale getirerek Antalya'da tatbik ve yeniden borsanın kurulmasını öneriyordu.⁵⁰ Bunun üzerine borsa meselesi Meclis-i Umumi-i Livada ele alındı, Konya Borsa Nizamnamesi'nin Antalya'da da tatbiki Ziraat Nezareti'nden istirham edildi.⁵¹

Son birkaç seneden beri Antalya'da ahali arasında halıcılık sanatına merak artmıştı. Ahalinin halı örmeye kabiliyetinin olması bazı halı şirketlerinin de dikkatini çekmiş, bu şirketler tarafından bazı seccade, duvar ve salon halılarının çoğaltılması ahaliye yaptırılmıştı. Bu durum dikkate alınarak Meclis-i Liva'da halıcılık kursunun açılması gündeme gelmişse de kuvveden fiile çıkamamıştı.

Sanayi anlamında Antalya'da 8 adet un fabrikası vardı. Bu fabrikalar su gücünden istifade edilerek döndürülen türbinler vasıtasıyla çalışıyordu. Söz konusu fabrikaların birkaç tanesi günlük 500-800 İstanbul kilesi zahireyi un haline getirebiliyordu. Fabrikalardan 2 tanesi Müslümanların, kalanı ise Rumların tahtı nezaretinde bulunuyor, onlar tarafından işlettiliyordu. Yine bu fabrikalarda çalıştırılan makinistlerin hepsi Rum ya da yabancılardan oluşuyordu.⁵²

5. Diğer Alanlarda Yapılan Çalışmalar

5.1. Asker Kaçaklarının Engellenmesi

Sabur Bey'in livada yapmış olduğu önemli faaliyetlerden biri de asker firarilerine karşı başlatılan takibattı. Askere alındığı halde firar eden,

⁵⁰BOA, DH. UMVM 137/72, lef 19/7, 12 Mart 1916.

⁵¹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 19/7, 20 Mart 1916. Antalya Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluşu ile ilgili yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Güven Dinç-Nimet Ayşe Bakırcılar, *Geçmişten Günümüze Antalya Ticaret ve Sanayi Odası*, ATSO Yayınları, Antalya 2012.

⁵²BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/5, 12 Mart 1916.

özellikle de Menemen taraflarından gelen asker kaçakları vardı. Asker kaçakları köylerde, yollarda, ormanlarda eşkıyalık etmeye çiftlik basmaya adam yaralamaya başlamışlar dolayısıyla asayışı tehlikeye sokmuşlardı. Bunun üzerine takibat başlatıldı. Olayların gerçekleştiği mahallere jandarma kuvveti sevk edildi. Firariler ile jandarma kuvvetleri arasında çıkan çatışmalarda 3 asker firarisi ağır şekilde yaralandı. Takibatın sürdürülmesi neticesinde 400 kadar asker firarisi yakalanarak askerlik şubelerine teslim edildi. Bazı asker firarileri ise şiddetli takibat neticesinde kendiliğinden teslim olmuşlardı.⁵³

5.2. Elektrik Tenviratu

I. Dünya Savaşı nedeniyle deniz yolunda yaşanan kesinti, karayollarının ise yeterince gelişmemiş olması livanın ihtiyaçlarının karşılanmasında güçlükler yaratmıştı. Eldeki malzemeler tasarruflu bir şekilde kullanılıyordu. Alınan tasarruf önlemleri ile daha önce aylık 5.000 sandık petrol sarf eden Antalya bir yıldan beri 2.000 sandık petrol ile idare etmişti. Birçok resmi dairede gaz sarfıyatı sınırlandırılmış, lambaların adedi ve numaraları azaltılmışsa da hastane, karakol gibi mahallerde gazsız kalmak mümkün olmadığı için İstanbul'dan gaz talep edilmişti. Ancak bu teşebbüsten olumlu bir sonuç alınamaması üzerine elektrik üretmenin mümkün olup olmadığı araştırılmaya başlanmış, bu maksatla liva başmühendisi İzmir'e gönderilerek bu hususta incelemeler yapması sağlanmıştı. Yapılan araştırmalar neticesinde Antalya'da bulunan kuvvetli şelalelerden idare-i hususiye değirmenindeki türbinlerden istifade ederek elektrik üretmenin bir dinamo ile mümkün olacağı anlaşılmıştı. İşten anlayan iki usta getirilmiş ve dinamo tedarik edilerek işe başlanmıştı.⁵⁴ Gerçekten de kısa bir süre içinde elektrik üretmek mümkün oldu, önemli caddelerin, meydan, cami, otel, lokanta, telgrafhane, kulüp gibi herkesin istifadesine mahsus mahaller ile hükümet daireleri elektrik ile aydınlatıldı, sinema da elektrik kuvvetiyle işlettirilmeye başlandı. Keşifler neticesinde İtalyanların 50.000 lira maliyet çıkarttıkları elektrikle aydınlanma, idare-i hususiye tarafından 700 liraya sinema telleri dâhil olmak üzere bitirilmişti. Elektrik üreterek elde edilen kazancın 50.000 kuruştan fazla olması önemli bir işin vücuda getirildiğinin açık bir kanıtı

⁵³BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/3, 25 Kasım 1915. Asker kaçakları zamanla daha da artmış 1916 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Antalya'da 1.493 asker firarisi ve bakaya yakalanarak mensup oldukları askerlik şubelerine teslim edilmişlerdir. Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK, 108/81, 24 Eylül 1917.

⁵⁴BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/6, 25 Kasım 1915.

olmakla birlikte susam yağıyla idare etmek ıstırabından da kurtulmuş olunuyordu.⁵⁵

Savaş koşulları dolayısıyla Antalya’da petrol ürünlerinde olduğu gibi kibritte önemli yokluk ürünlerinden biri haline gelmişti. Savaş başlamadan önce 6 kutusu 15 paraya satılan kibritin, yarısı noksan ya da fosforsuz olduğu halde 1 kutusu 35 paraya satılmaya başlanmıştı. Bu soruna çözüm bulmak için çalışıldı. Sonunda Antalya’ya gelen Amele Taburları içerisinde bir askerin senelerce Pire’de kibrit fabrikasında çalıştığı anlaşıldı. Gerekli malzemeler tedarik edilerek üretilen numune kibritin oldukça kullanışlı olduğu, kutusunun 5 paraya imal edileceği hesaplandı. Bunun üzerine iş Müdafaa-i Milli’ye şubesine havale edilerek 35 lira mukabilinde İzmir’den bu iş için gerekli makinenin getirilmesine tevessül edildi. Üretilecek kibritlerin 10 paraya satılması hem ahali için bir kolaylık sağlayacak hem de Müdafaa-i Milliye için kâr temin etmek mümkün olacaktı.⁵⁶

Bunların dışında Sabur Bey bir de 1/200.000 ölçeğinde livanın bir haritasını yaptırmıştı. Haritada telgraf ve telefon hatları, kaza ve nahiye hudutları, ormanların miktarı, nüfus, livada yetiştirilen tarım ürünlerinin miktarı ve çeşitleri, şoseler, adi yollar, ithalat ve ihracatı gibi hususlar gösterilmişti.⁵⁷

6. Sabur Bey’in Görevi Sırasında Karşılaşmış Olduğu Zorluklar

Sabur Bey’in görevi sırasında karşılaştığı önemli sorunların başında mali konular geliyordu. 1915 yılı aşar ve ağnam vergilerinin aynı olarak alınması, savaş dolayısıyla diğer vergi kalemlerinde söz konusu olan azalma mal sandığını nakit para açısından oldukça zor duruma sokmuş, Ekim 1915’e kadar yol vergilerinden elde edilen para ile idare edilmişti. Bu paranın da tükenmesi üzerine zahire sevkiyatı gibi önemli işlere bile ödenek bulma imkânı kalmamıştı. Livanın; maiyetsiz asker aileleri, jandarma maaşları, muallim maaşlarının ödenmesi gibi işlerini yapılabilmesi için aylık 15.000 lira kadar açığı bulunuyordu. İdare-i Hususiye’nin 10.000 lira alacağı Mal Sandığı’nda kalmıştı. Oysaki idare-i Hususiye’nin bütün işleri paraya bağlıydı. Muallimlerin çoğu askerde bulunuyor, vekilleri ise ay başında maaşları verilmezse istifa edip görevlerinden ayrılıyor, eğitim işleri aksıyordu. Bütün bu sorunlar Ekim 1915 ödemelerinde baş göstermiş, birçok

⁵⁵BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 21, 22 Mart 1916. Antalya’da elektriğin gelişi ve tarihi serencamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Güven Dinç, “Antalya’ya Elektriğin Gelişi ve Şehrin Aydınlatılması (1910-1936)”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 237-238.

⁵⁶BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/6, 25 Kasım 1915.

⁵⁷BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/7, 25 Kasım 1915.

müracaattan sonra Maliye Nezareti'nden Antalya'ya 5.000 lira gönderilmişti.⁵⁸ Savaş koşulları dolayısıyla liva bütçesi de tam anlamıyla tanzim edilemiyordu. 1915 yılı İdare-i Hususiye'nin Maliye Hazinesi'nden alacağı 847.827 kuruş dışında 5.472.391 kuruş varidatı vardı. Bu miktarın sadece 1.499.245 kuruşu tahsil edilmiş, 3.972.146 kuruş bakaya kalmıştı. Varidatın tamamen tahsil olunamamasının temel nedeni maliye tahsildarlarının azlığından ve savaş koşullarından kaynaklanıyordu.⁵⁹

Savaş koşulları sadece ticari ve iktisadi açıdan değil Antalya livasını düşman saldırıları açısından da önemli oranda etkilemişti. 1915 yılında düşman savaş gemileri 35-40 defa liva sahilinin değişik cihetlerini bombalamışlar, sadece Ekim ve Kasım (1915) aylarında 7 defa farklı yerlere saldırılar gerçekleştirmişlerdi. 20 Eylül 1915'te 3 direkli, 2 bacalı bir Fransız gemisi Manavgat Kazası sahilinde Manavgat Irmağı ağzında 20 mermi atarak orada soğan ve karpuz yüklü kayıkları tahrip etmişti. 22 Eylül 1915'te torpil arama gemisine benzeyen bandırasız küçük bir harp gemisi Kaş Kazası sahilinden Kasaba Köyünü bombardıman etmiş, 5 hanenin duvarları harap olmuştu. 27 Eylül 1915'te bir savaş gemisi Finike sahilinde Demre Köyü'nü bombalamıştı. 30 Eylül 1915'te iki savaş gemisi Finike sahilindeki Kalamaki Köyü'ne 78 mermi atmış, oradaki camiye ait olan ve Telgraf ve Rüşumat İdaresi tarafından kiralanmış binayı tahrip etmişti. 1 Ekim 1915'te iki savaş gemisi Antalya'ya gelip Gureba Hastanesi'ni bombalamışlar, dönüşlerinde Çıralı İskelesi'ne uğrayıp oraya da 78 mermi atmışlardı. 5 Ekim 1915'te 2 direkli, 4 bacalı bir Fransız Kruvazörü Alanya Limanı'na gelip kasabaya birkaç mermi attıktan sonra bir kayığı zapt ederek beraberinde götürmüştü. Liva sahillerini teftiş ve gözetlemek için görevlendirildiği anlaşılan Guichen isimli Fransız Kruvazörü her üç günde bir dolaşmakta, sahiller abluka altında tutulmaktaydı. Bu ablukanın şiddetine göre bazen günlük işler aksayabiliyor, mektep inşaatlarına, yol yapım işlerine ara vermek gerekebiliyordu.⁶⁰

⁵⁸Aynı belge, lef 4/6.

⁵⁹BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 16, 22 Mart 1916.

⁶⁰BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/3, 25 Kasım 1915; BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 22, 22 Mart 1916. İtilaf Devletleri'nin Antalya'nın muhtelif yerlerine yapmış oldukları saldırılar karşısında Osmanlı Devleti de imkanlar ölçüsünde karşı koymaya çalışmış, Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul Bey ve emrindeki askerlerle çok kısıtlı imkanlarla Meis Adası'nda İtilaf Devletleri'ne yönelik başarılı operasyonlar yapılmıştır. Yine Ağva sahilinde Fransız Kruvazörü batırılmıştır. Bu konuyla ilgili bkz. Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadele'de Antalya*, ATSO Yayınları, Antalya 2007, s. 83; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya, Tarih, Gözlem ve Anılar*, ATSO Yayınları, Antalya 2002, s. 494-507.

Sonuç

Sabur Sami Bey Antalya'nın Müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmesini müteakip livanın ilk mutasarrıfı olarak Antalya'ya gönderildi ve çok nazik günlerin yaşandığı I. Dünya Savaşı yıllarında görev yaptı. Dünya Savaşı yıllarında savaş şartlarının getirdiği olağanüstü koşullar idare-i hususiye bütçesini oluşturan vergi kalemlerinin büyük ölçüde toplanamamasına neden oldu. Üstelik Antalya'da üretim tarıma dayanıyordu; ancak üretimin ana unsurunu oluşturan 18-45 yaş erkek nüfus askere alınmıştı. Merkezi idare ise büyük mali güçlükler içerisinde bulunuyor, taşra idarelerinin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Bütün bunların yanında İtilaf Devletleri sürekli olarak Antalya sahillerini gözetliyor, zaman zaman bombardımanda bulunarak fiili müdahalelerde bulunuyorlardı. Bütün bu zorluklara, görev süresinin iki yılı bile bulmamasına rağmen Sabur Sami Bey Antalya'da önemli işler yapma başarısını gösterdi.

Sabur Bey eldeki mali kaynakları olabildiğince verimli kullanmaya çalıştı. Paranın bulunmadığı durumlarda Antalya halkının cömertliğine müracaat ederek, yerel imkânlarla ihtiyaçların giderilmesini sağladı. Nitelikli insan gücünün askere alınması dolayısıyla özellikle tarımda yaşanan iş gücü açığını Amele Taburları ile ahalinin imece usulüyle çalışmalarını temin ederek kapattı. Zor koşullar içerisinde mevcut durumu korumakla kalmadı livada tarımın çeşitlendirilmesi, mektep binalarının inşası, sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi konularda önemli çalışmalarda bulundu. Sabur Bey görevi sırasında daha az maliyetle ve pratik çözümler üreterek ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmeyi başardı. Bunun en güzel örneğini savaş koşullarında gaz yağının bulunamaması üzerine Antalya'ya ilk defa elektriği getirerek yaptı.

Osmanlı Devleti'nde taşra idarelerinde başarılı işlerin icra edilmesi, kabiliyetli yöneticilerle ancak mümkün olabiliyordu. Bu açıdan bakıldığında Sabur Sami Bey Antalya'da bu niteliklere sahip bir idareci olabilme vasfını hak edebilecek önemli hizmetlerde bulundu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA.)

BEO (Babiâli Evrak Odası)

3939/295384

DH. İD (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı)

1489/36, 186/54, 178/47

DH.İ.UM (İdare-i Umumiye Belgeleri)

59/1

DH.İ.UM.EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

100/64, 108/81

DH.UMVM (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)

137/72, 148/8

İ.DUİT (İrade Dosya Usulü)

42/24

ŞD. (Şura-yı Devlet Belgeleri)

1777/41

Gazeteler

Milliyet Gazetesi, 14.10.1958.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akpınar, Ozan Can, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)”, *Antalya Kitabı Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss. 221-233.

Antalya Kültür Envanteri, İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, Antalya 2003.

Çimrin, Hüseyin, *Bir Zamanlar Antalya, Tarih, Gözlem ve Anılar*, ATSO Yayınları, Antalya 2002.

Dayar, Evren, *Antalya’da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016.

Demir, Mesut, “I. Dünya Savaşı’nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey’in 1330 (1914) Teşrinievvel Raporu Işığında Antalya Şehri’nin Vaziyeti”, *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, ss.197-209.

Dinç, Güven, “Antalya’ya Elektriğin Gelişi ve Şehrin Aydınlatılması (1910-1936)”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss.234-244.

Dinç, Güven- Bakırcılar, Nimet Ayşe, *Geçmişten Günümüze Antalya Ticaret ve Sanayi Odası*, ATSO Yayınları, Antalya 2012.

Erten, Süleyman Fikri, *Milli Mücadele’de Antalya*, ATSO Yayınları, Antalya 2007.

Fesch, Paul, *Abdülhamit’in Son Günlerinde “İstanbul”*, Çev. Erol Üyepazarıcı, Pera Yayınları, İstanbul 1999.

- Gönüllü, Ali Rıza, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1900-1918)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21:2019, ss. 93-107.
- Güçlü, Muhammet, “Antalya Darülmuallimin-i İptidaiye (1903-1923)”, *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya I*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, ss.283-303.
- Güçlü, Muhammet, “Bodrumlu Mustafa Hilmi (Uran) Bey’in Teke (Antalya) Müstakil Mutasarrıflığı (29 Ekim 1921-22 Temmuz 1923)”, *Belgi*, Sayı: 18 (Yaz 2019/11), s. 1362-1363. (ss. 1359-1378)
- Güran, Tefvik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Güvenç, Ahmet Özgür, “Bir Halk Hikayesi Parodisi, Bağlamından Kopan Bir Kahraman: Asri Kerem”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 2019, Erzurum, ss. 237-260.
- II. Meşrutiyet Dönemi’nde Antalya’nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti, haz. Muhammet Güçlü, İkinci Matbaa, Antalya 2008.
- Kayseri Ansiklopedisi*, Cilt 2, Acar Basım, İstanbul 2010.
- Sönmez, Cemil Cahit, *Antalya Mutasarrıfları, Valileri (Ocak 1899-14 Temmuz 1950)*, Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2012.
- Taşer, Seyit, “Teke Livası’nda Çiftçilik Mektebi Kurma Çalışmaları”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss.245-252.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 102-103.